

МОСЕЙКО А. Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
(Дніпровський гуманітарний
університет)

МАКУШЕВ П. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри історії та теорії
держави і права
(Університет митної справи
та фінансів)

УДК 343.97

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.1.6>

ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ВІД ПРОЯВІВ ЕКСТРЕМІЗМУ

У статті здійснено теоретичні узагальнення і наведено практичні вирішення окремих проблем захисту національної державності від проявів екстремізму в Україні, та на цій основі зроблено висновки й узагальнення.

Визначено, що екстремізм несе у собі не тільки внутрішньодержавну загрозу, але й загрозу для сусідніх країн, для всієї світової спільноти в цілому, тому боротьба з цим явищем ведеться на міжнародному світовому та на міжнародному регіональному рівні. Розглянуто окремі питання сутності екстремізму, що є надзвичайно важливими як у теоретичному, так і в практичному значенні, а також визначальними під час вирішення будь-яких питань протидії цьому негативному явищу, оскільки від правильного його розуміння залежать формування стратегії і тактики такої діяльності, постановка її цілей, визначення засобів їх досягнення тощо

У дослідження поставлено наукову проблему та визначено її актуальність. Проблема екстремізму на сьогодні постає доволі гостро. Рівень екстремістських настроїв залишається високим. Враховуючи агресію РФ проти України, інформаційну та кібервійну проти нашої держави, ті чи інші аспекти захисту національної державності від проявів екстремізму вимагають посиленої уваги зі сторони правоохоронних, судових, виховних, освітянських, інших державних органів, громадських об'єднань, фізичних та юридичних осіб. Сучасний екстремізм визначено як протиправну діяльність осіб на основі соціальної, національної, політичної расової, статевої (гендерної), вікової, релігійної та іншої нетерпимості щодо їх опонентів. Проаналізовано окремі міжнародні акти, які регулюють питання протидії екстремізму як заходу захисту національної державності, а законодавство зарубіжних держав та України. Запропоновано широкий та вузький підходи (трактування) захисту національної державності від проявів екстремізму з позиції норм кримінального законодавства та розглянутого міжнародного досвіду. Наведено аргументи щодо недоцільності прийняття окремого Закону про протидію екстремізму. З іншої сторони, відзначено важливість протидії екстремізму іншими шляхами та на рівні окремих органів.

Ключові слова: екстремізм, екстремістська діяльність, терористична діяльність, протидія, захист національної державності, ідеологія, кримінальні правопорушення.

Moseiko A. H., Makushev P. V. Protection of national statehood from manifestations of extremism

The article makes theoretical generalizations and provides practical solutions to certain problems of protecting national statehood from manifestations of extremism in Ukraine, and conclusions and generalizations are made on this basis. A scientific problem is set in the study and its relevance is determined. The problem of extremism is quite acute today. The level of extremist attitudes remains high. Taking into account the aggression of the Russian Federation against Ukraine, the information and cyber war against our state, certain aspects of the protection of national statehood from manifestations of extremism require increased attention from law enforcement, judicial, educational, educational, other state bodies, public associations, individuals and legal entities. Modern extremism is defined as the illegal activity of individuals based on social, national, political, racial, sexual (gender), age, religious and other intolerance towards their opponents. Separate international acts that regulate the issue of countering extremism as a measure to protect national statehood, as well as the legislation of foreign countries and Ukraine, are analyzed. Broad and narrow approaches (interpretation) of the protection of national statehood from manifestations of extremism from the standpoint of criminal law norms are proposed. Arguments are presented regarding the impracticality of adopting a separate Law on Countering Extremism. On the other hand, the importance of countering extremism in other ways and at the level of individual bodies was noted.

Key words: extremism, extremist activity, terrorist activity, opposition, protection of national statehood, ideology, criminal offenses.

Постановка наукової проблеми. Проблематика екстремізму, як прихильність до крайніх поглядів, заходів, методів дій у певній діяльності – політиці, праві, релігії тощо, останнім часом є однією з найбільш актуальних і для світової спільноти загалом, і для України зокрема, в умовах агресії росії.

Екстремізм є негативним суспільним, політичним, правовим явищем, спрямованим на поширення своєї ідеології радикальними, крайніми засобами, часто – насильницькими. Прояви екстремізму можна спостерігати впродовж усієї історії людства. Не вирішена проблема захисту національної державності від проявів цього явища і на сьогодні. У наш час, у контексті протидії агресії рф необхідні зміни у соціальному, економічному, політичному, правовому аспектах протидії екстремізму. Особливо важливим з них є правовий, на національному рівні повинен бути створений теоретичний аспект антиекстремістської боротьби у нормативно-правовій базі. Під правовим забезпеченням захисту національної державності від проявів екстремізму варто розуміти систему нормативно-правових актів, які мають постійно та ефективно забезпечувати протидію цьому явищу через визначення відповідних мети, завдань, засад, методів та форм. Проте на сьогодні в Україні фактично немає правового поля, у межах якого було б визначено низку вказаних заходів. Зокрема, потребує аналізу екстремізм з позиції норм вітчизняного кримінального законодавства; все ще є насущним розгляд питання про необхідність прийняття окремого закону про протидію екстремізму (про захист національної державності від проявів екстремізму). Вищевказане обґрунтовує актуальність та важливість опрацювання теми «Захисту національної державності від проявів екстремізму».

Аналіз досліджень проблеми. За радянських тоталітарних часів тема екстремізму та його видів майже не розглядалася, оскільки самі прояви «радянською людиною» якихось крайніх, інакших поглядів вважались неприйнятними. За своєю природою екстремізм у цей період сприймався тільки як атрибут «капіталістичних» держав та «держав, що розвиваються». На пострадянському просторі, у тому числі й в Україні, проблему екстремізму взагалі та захисту національної державності від проявів цього явища зокрема підняли з середини 1990-х років. З тих часів та до сьогодні проблеми екстремістської діяльності

вивчаються на рівні права, а також політології, соціології, педагогіки та інших наук. У юриспруденції аналіз екстремізму в Україні здійснюється фахівцями із загальної теорії права, криміналістики, кримінального процесуального права, кримінального права, кримінології, юридичної психології, юридичної соціології, іншими спеціалістами.

Зокрема, зародження та становлення екстремізму, його види, сутність та історичні форми прояву досліджували та інші.

Ю. Безсусідня, А. Благодарний, В. Бояров, Ю. Вітомський, І. Галицький, В. Гусєв, Д. Зоренко, Ю. Ірха, Е. Кісілюк, М. Кобець, М. Коваль, Д. Савочкін, С. Сарбаш, Т. Рева, А. Рубан, В. Тиква, А. Тодосієнко, М. Стрельбицький, Е. Федосов, А. Чайковський, О. Чуваков, В. Шакур, Я. Ярош та інші.

Серед зарубіжних дослідників щодо протидії екстремізму можна назвати праці таких вчених як Е. Дж. Гобсбаум (Велика Британія), Р. Наджафгулієв (Азербайджанська Республіка), Ж. Нурбекова (Республіка Казахстан) та інших.

Незважаючи на численні публікації, присвячені різноманітним аспектам феномена екстремізму, єдиного підходу до розуміння екстремізму та його сутності, належного наукового осмислення серед учених поки що не достатньо.

Виклад основного матеріалу. Виникнення, розвиток та сучасний стан екстремізму [від лат. *extremus*, фр. *extremisme* – крайній, граничний] пов'язується з діяльністю певних радикальних суспільних груп, соціальних організацій, політичних та інших рухів, сил, течій. Екстремізм є комплексним суспільним, правовим, політичним, міжнародним явищем, спрямованим на поширення проявів власної ідеології крайніми радикальними засобами.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» «екстремізм» визначено як прихильність до крайніх поглядів та заходів (переважно у політиці) [7, с. 342].

У словнику «Філософія політики» за редакцією Л. Губерського та інших авторів, екстремізм – це «прихильність в ідеології й політиці до крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей» [29, с. 212].

На погляд В. О. Ігнатова, екстремізм відкидає будь-яке інакомислення, жорстоко намагаючись затвердити власну систему політичних, ідеологічних, релігійних поглядів, милою нав'язати їх опонентам, при цьому вимагає від прихильників екстремізму сліпої покори та виконання усіх наказів, інструкцій, що робить екстремізм спорідненим із фанатизмом [11, с. 427].

На думку О. Цебенка, екстремізм – дії, ідеології окремих осіб, груп, що виходять за межі загальноприйнятого у суспільстві політичного центру, закликають до руйнування загальноприйнятих моральних стандартів [30, с. 227].

А. Тодосієнко, аналізуючи екстремізм з погляду кримінології, відзначає, що він є «... полігамним соціально-негативним явищем, що базується на прихильності окремих політичних партій, організацій, груп, громадян до крайніх екстремістських поглядів, які виражаються в публічній формі насильницькими діями, що спричиняють собою загрозу національній безпеці та суспільству в цілому» [27, с. 215].

О. Козаченко та М. Гелемей, аналізуючи діяльність організованих злочинних груп екстремістської спрямованості, підкреслюють, що під екстремізмом можна розуміти «...чітко визначене, окремо взяте явище. Екстремізм з самого початку – це прихильність до крайніх поглядів і заходів, проте в даний час під екстремізмом розуміється також і як, певна діяльність, у результаті якої можуть виникати негативні наслідки» [17, с. 25].

Екстремізм визначають також і як певні види діяльності (погляди, почуття, установки, стратегії, дії тощо), які відрізняються від загальноприйнятих тим, що вони мають нетерпимий, нетолерантний характер, намагаються легітимізувати застосування насильства до прихильників, які мають інші погляди. При цьому екстремізм іноді вживається як синонім терміну «радикалізм», хоча «радикалізм» не має такого негативного відтінку як «екстремізм», тому вважається порівняно нейтральним.

Отже, на наш погляд, сучасний екстремізм можна визначити як протиправну діяльність осіб на основі соціальної, національної, політичної расової, статевої (гендерної), вікової, релігійної та іншої нетерпимості щодо їх опонентів.

Особливе значення набувають рішення, рекомендації та інші, прийняті ООН. Так, у Резолюції ПАРС 1344 (2003), прийнятій 29 вересня 2003 року, відзначено, що незалежно від природи будь-який екстремізм є формою політичної діяльності, який заперечує засади демократії та пропагує ідеологію та практику нетерпимості, ксенофобії, антисемітизм, ультранационалізм [20].

Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом, яка була укладена 15 червня 2001 року, у ст. 1 визначає екстремізм як будь-яке діяння, яке спрямоване на насильницьке захоплення влади, насильницьке утримання влади, на насильницьку зміну конституційного ладу, на насильницьке посягання на громадську безпеку, в тому числі організацію у вказаних цілях незаконних збройних формувань, участь у них. Проте цю Конвенцію підписали лише кілька держав, тому великого міжнародного значення Шанхайська конвенція не має.

Щодо зарубіжного досвіду держав у протидії та запобіганні екстремізму, то найперше варто навести приклад США. Так, у 1993 році Міністерством оборони було прийнято Статут FM 100-19, FM 7-10 «Внутрішньодержавні операції». У цьому акті вказано, що збройні сили США можуть виконувати завдання з проведення спеціальних операцій по припиненню дій екстремістських організацій. Окремі повноваження щодо захисту державності США від проявів екстремізму надано Міністерству оборони США, Агентству національної безпеки (АНБ), Національному контртерористичному центру, іншим державним структурам, а також певним громадським організаціям.

Відповідальність за екстремістські правопорушення у Великобританії міститься в низці окремих актів, які регулюють не тільки безпосередньо захист національної державності від проявів екстремізму, які суміжні сфери – це, наприклад, закони про публічний порядок 1986 року, про тероризм 2000 року, закон Північної Ірландії 1996 року. Також Великобританія відома своєю стратегією протидії екстремізму та радикалізації «Prevent», оновлена версія якої затверджена у 2011 році.

У Новій Зеландії проблема протидії екстремізму постала по-новому після трагедії в м. Крайстчерч, де нападник з ультраправими екстремістськими поглядами у 2019 році вбив у мечетях 50 мусульман. Прем'єр-міністр Нової Зеландії Дж. Ардерн наголосила, що екстремізм – це глобальна проблема, і державам варто спільно боротися з нею [1].

У багатьох країнах СНД питання запобігання та протидії екстремізму спробували вирішити законодавчо. Так, закони про протидію екстремізму було прийнято у тоталітарних білорусі, росії, авторитарних Казахстані, Киргизії, Таджикистані, з більш демократичних держав – у Молдові.

Що стосується захисту національної державності від проявів екстремізму в Україні, то на рівні закону про екстремізм вказується лише у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року, згідно з якою Українська держава має здійснювати захист дітей від залучення їх до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій [22], то у ст. 3 Закону України «Про гастрольні заходи в Україні» від 10 липня 2003 року, відповідно до якої не допускаються заклики до пропаганди екстремізму впродовж часу проведення гастрольних заходів [19].

У Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року, який наразі втратив чинність, у ст. 7 до загроз національним інтересам та національній безпеці було віднесено прояви екстремізму у діяльності певних об'єднань національних меншин, релігійних громад. Проте у чинному Законі України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року [21] термін «екстремізм» відсутній, оскільки відсутній і перелік загроз національній безпеці України – він встановлюється не цим Законом, а відповідною Стратегією національної безпеки України.

Саме тому екстремізм як поточна та прогнозована загроза національній безпеці та національним інтересам України визначено у кількох рішеннях РНБО, затвердженим відповідними указами Президента України, та які визначають ті чи інші стратегії національної безпеки України [23,24].

На рівні кримінального закону, насамперед – КК України [18], у певний короткий час екстремізм в Україні було криміналізовано. Так, одним із «диктаторських» законів від 16 січня 2014 року КК України було доповнено ст. 110-1 «Екстремістська діяльність». Цей Закон проіснував дуже недовго, і сам втратив чинність. Відповідно, екстремізм наразі криміналізований як кримінальне правопорушення, а саму ст. 110-1 КК України було виключено.

З іншої сторони, не зважаючи на декриміналізацію екстремізму, у КК України наявні певні склади кримінальних правопорушень (найперше – злочинів), які підпадають під ознаки проявів екстремізму.

Так, В. Климчук виділяє як форми екстремістської діяльності такі злочини, передбачені ст.ст. 109, 110, 157, 158, 159, 161, 350, 442 КК України [15].

О. Заблоцька та М. П. Кобець вважають, що КК України встановлює кримінальну відповідальність за екстремістські дії, передбачені у ст.ст. 109, 110, 113, 161, 258, 258-2, 258-3, 258-4, 258-5, 293, 294, 295 [12, с. 189].

Е. Федосов, досліджуючи нормативне забезпечення протидії кримінальному екстремізму в Україні, відзначає, що за відсутності практики кримінально-правової протидії реально існуючому екстремізму злочини екстремістської спрямованості кваліфікуються в Україні переважно за ст. 263 «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами» та ст. 296 «Хуліганство» [28, с. 113].

А. Чуваков вважає, що у КК України з метою удосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки варто перейменувати ст. 109 «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» на «Політичний екстремізм», а дії, які пов'язані із закликами до екстремізму, виділити у окрему ст. 109-1 «Публічні заклики до політичного екстремізму» [32, с. 212–213].

На погляд А. Бабій, систему екстремістських злочинів у КК України становлять такі групи злочинів: терористичні; «сепаратистські»; вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (злочини нетерпимості); інші злочини, вчинені з екстремістських мотивів або спрямовані на досягнення екстремістських цілей [2, с. 204].

Дійсно, певні кримінальні правопорушення, вказані у КК України, підпадають під екстремістські кримінальні правопорушення, вчинені угрупованнями або окремими екстремістами.

На наш погляд, аналіз захисту національної державності від проявів екстремізму з позиції норм кримінального законодавства припускає два підходи (трактування): широкий та вузький. За широкого підходу до кримінальних правопорушень екстремістської спрямованості можна віднести доволі значний масив норм КК України, зокрема, ст.ст. 109, 110, 110-2, 111, 112, 113, 114, 114-1, 147, 161, 258, 258-1, 258-2, 258-3, 258-4, 258-5, 260, 293, 294, 295, 296, 300, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 349, 349-1, 436-447 [18].

Вузький підхід припускає віднесення до кримінальних правопорушень екстремістської спрямованості чотири з кримінальних правопорушень: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України), фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-2 КК України), державна зрада (ст. 111 КК України), колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України) та пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України) [18].

Протидія екстремізму як захід захисту національної державності вимагають оновлення не тільки кримінального, але також і іншого законодавства.

Наразі у вітчизняній юридичній літературі простежуються два основних підходи до правової регламентації протидії екстремізму. Так, деякі науковці (наприклад, Ю. Ірха [13, с. 64]), враховуючи, що екстремістська діяльність створює передумови до проведення терористичної діяльності, пропонують передбачити відповідні зміни щодо закріплення визначення екстремістської діяльності та екстремістських матеріалів у законодавстві про боротьбу з тероризмом. Інші дослідники (наприклад, Ю. Безсусідня [4, с. 104]) пропонують

опрацювати проект окремого Закону України про протидію екстремізму. Оскільки екстремістські прояви можуть мати ознаки як кримінального, так і адміністративного правопорушення, то прихильники обох підходів погоджуються у тому, що варто внести відповідні зміни до КК України та адміністративного законодавства.

Щодо розгляду і прийняття проекту окремого Закону України про протидію екстремізму, то з 2002 по 2013 роки у Верховній Раді України було зареєстровано кілька проектів, жоден з яких не був прийнятий. З 2013 року подібних проектів на розгляд Парламенту України не подано.

На наш погляд, наразі прийняття окремого Закону про протидію екстремізму недоцільно з таких основних причин: 1) велика кількість оцінних понять, включаючи сам термін «екстремізм»; 2) корупційні чинники, які наявні у проектах. Так, багато з зареєстрованих до 2013 року проектів не відповідали вимогам антикорупційного законодавства; 3) досвід зарубіжних держав – як вже було зазначено, у більшості з демократичних держав немає окремого подібного акту, виняток складають тоталітарні та авторитарні держави СНД. Відповідно, неприйнятним є для нашої держави і досвід цих держав. У законодавстві держав ЄС майже не існує окремих спеціальних законів, спрямованих на протидію екстремістській діяльності, лише у кримінальних кодексах встановлена відповідальність за окремі види такої діяльності.

Проте протидія екстремізму необхідна, і вона, як захід захисту національної державності, на наш погляд, потребує наступних дій:

– розробка заходів спеціальної профілактики молодіжного екстремізму проведенням виховної роботи з дітьми та молоддю у сім'ї та школах;

– профілактика кіберекстремізму, насамперед – у соціальних мережах шляхом виховання культури міжнародних відносин, пропагування терпимості та толерантності, розвитком соціальної компетентності;

– введення обмеженого (з дотриманням права на інформацію) державного та громадського контролю за контентом у соціальних мережах, блокування небезпечного екстремістського контенту з метою захисту від деструктивного впливу екстремістської ідеології;

– цілеспрямована робота з конкретною особою – екстремістом (потенційним екстремістом) та найближчим середовищем цієї особи.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, у статті узагальнено певні підходи щодо захисту національної державності від проявів екстремізму. Зроблено висновок, що для ефективною профілактики екстремізму необхідний комплексний підхід. У здійсненні соціального захисту і профілактики екстремізму, мають брати участь у межах своєї компетенції всі уповноважені органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, окремі посадові особи. До основних органів у цій сфері варто віднести органи, які складають склад сектор безпеки і оборони, до інших – Міністерство соціальної політики України, Міністерство молоді і спорту України, інші органи виконавчої влади, структурні підрозділи державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад, уповноважені підрозділи органів Національної поліції, центри реабілітації дітей та інші.

У подальшому доречними будуть дослідження, покликані оптимізувати діяльність вказаних державних управлінських структур в профілактиці екстремізму.

Список використаних джерел:

1. «Анти-Трамп» з Нової Зеландії: за що люблять і лають прем'єрку Джасінду Ардерн. *BBC*. 2019. 21 березня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-47646247?SthisFB&fbclid=IwAR34onPq0diUAthfC12bgJ1qwdXNRBx4YujwflrUSu1xlANR_yFtbPla15I.

2. Бабій А. Ю. Кримінально-правова протидія екстремізму в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 247 с.

3. Безсусідня Ю. В. Криміналізація екстремізму в Україні з метою захисту національної безпеки України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Випуск 2 (38). С. 101–104.

4. Благодарний А. М. Удосконалення правової регламентації протидії екстремізму. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: Зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4 квітня 2019 р.) / орг. комітет: С. С. Кудінов (голова) та ін. Київ: Нац. акад. СБУ, 2019. С. 9–11.
5. Бояров В. І. Щодо концептуальних засад (основ) методики розслідування кримінально-караних проявів екстремістської діяльності. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Том 13. № 1. С. 23–34.
6. Васильчук Є. О. Політичний радикалізм та екстремізм у молодіжному середовищі України: монографія. 2-е вид., випр. і доп. Черкаси: Видавець Ольга Вовчок, 2015. 414 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: Близько 250000 слів / укл. та гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
8. Гобсбаум Е. Дж. Вік екстремізму: Коротка історія XX віку 1914-1991 / пер. с англ. О. Мокровольского. Київ: ВД «Альтернативи», 2001. 544 с.
9. Гусев В. І. Ісламський екстремізм і фундаменталізм: історія та сучасність. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2011. URL: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/58653/4/Husiev_Islamskyi_ekstremizm_i_fundamentalizm.pdf.
10. Дерев'яно С. М. Молодіжний політичний радикалізм та екстремізм в Україні у політологічному вимірі. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2017. № 5-6 (41-42). С. 267–270.
11. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас; АН України, Ін-т держави і права, Ін-т мовознавства, Ін-т нац. відносин і політології, Ін-т укр. мови, Ін-т філософії, Т-во «Знання» України. Київ: Б. в., 1993. 800 с.
12. Заблоцька О. Ю., Кобець М. П. Загальна характеристика екстремістської діяльності: порівняльний аналіз та доцільність використання як окремого складу злочину. *Митна справа*. 2014. № 1 (91). Ч. 2. Кн. 2. С. 187–190.
13. Ірха Ю. Б. Використання екстремістами мережі Інтернет: правові проблеми виявлення та протидії в Україні. *Інформація і право*. 2015. № 3 (15). С. 56–65.
14. Кісілюк Е. М. Щодо поняття «радикалізм» та причин його виникнення. *Протидія терористичній діяльності: міжнародний досвід і його актуальність для України*: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15 грудня 2017 р.) / укладачі: Ю. Г. Севрук та ін. Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 218–222.
15. Климчук В. П. Екстремізм в Україні: привід чи реальність? *Правовий тиждень*. 2013. № 16-18. URL: http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&new_sid=123082.
16. Коваль М. М. Превентивні примусові заходи в США. *Modern research in world science: Proceedings of the 11th International scientific and practical conference (Lviv, Ukraine, 29-31 January 2023)* / editor M. L. Komarytskyu. Lviv: SPC «Sci-conf.com.ua», 2023. Pp. 1482–1486.
17. Козаченко О. І., Гелемей М. О. Організовані злочинні угруповання екстремістської спрямованості. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1 (27). С. 24–30.
18. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. *Офіційний вісник України*. 2001. № 21. Ст. 920.
19. Про гастрольні заходи в Україні: Закон України від 10 липня 2003 року № 1115-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 7. Ст. 56.
20. Про загрозу для демократії з боку екстремістських партій і рухів в Європі: Резолюція ПАРЄ 1344 (2003). Текст, прийнятий Асамблеєю 29 вересня 2003 року (26-е засідання). Сайт ПАРЄ. URL: https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/Russian_documents/2003/Sept_2003/Res%201344%20Rus.asp#P3_78.
21. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. № 55. Ст. 1903.

22. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 75. Ст. 2377.
24. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. *Офіційний вісник України*. 2022. № 3. Ст. 125.
25. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України»: Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 448/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 70. Ст. 4418.
26. Тиква В. Л. Окремі правові проблеми протидії розповсюдженню деструктивних матеріалів у мережі Інтернет в Україні. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: Зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4 квітня 2019 р.) / орг. комітет: С. С. Кудінов (голова) та ін. Київ: Нац. акад. СБУ, 2019. С. 131–133.
27. Тодосієнко А. О. До проблеми визначення поняття «екстремізм». *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4/1. С. 215.
28. Федосов Е. В. Нормативне забезпечення протидії кримінальному екстремізму в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 108–116.
29. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник / ред. колегія: Л. В. Губерський та ін.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Акад. пед. наук України. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
30. Цебенко О. О. Екстремізм як загроза національній безпеці. *Гуманітарні та соціальні науки*: Матеріали III Міжнар. конф (м. Львів, 24-26 листопада 2011 р.) / програм. комітет: Ю. Бобало (голова) та ін. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. С. 226–229.
31. Чайковський А. С. Релігійний екстремізм в Україні: реальність і тенденції. *Вісник Академії управління МВС*. 2007. № 4. С. 95–101.
32. Чуваков А. О. Деякі питання щодо вдосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки України. *Особлива частина Кримінального кодексу України: система та зміст*: Матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 20-23 жовтня 2021 р.) / ред. кол.: Ю. В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022. С. 212–214.
33. Шакур В. І. Релігійний екстремізм через призму кримінології. *Протидія злочинності: теорія та практика*: Матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 жовтня 2016 р.) / орг. комітет: О. М. Толочко (голова) та ін. Київ: Національна академія прокуратури України, 2016. С. 34–38.

